

**Пам'ятки давнього кам'яного віку середньої течії Сіверського Дінця – від XII Археологічного з'їзду до сучасних досліджень**

І. А. Сніжко

*Початок дослідження пізньопалеолітичних пам'яток Харківщини пов'язаний з проведенням XII Археологічного з'їзду. В 1920-40 рр. М. В. Сібільов відкрив кілька місцезнаходжень в середній течії Сіверського Дінця, а в 1950 р. деякі з них обстежив І. Ф. Левицький. Період сучасних досліджень розпочався 1988 р. відкриттям пізньопалеолітичної майстерні біля с. Синичено, розвідками локалізовано 7 нових місцезнаходжень, 2004 р. відкрито стоянку біля с. Кам'янка, дослідження якої тривають.*

**Ключові слова:** XII Археологічний з'їзд, пізній палеоліт, Сіверський Донець.

В районі середньої течії р. Сіверський Донець від м. Балаклія до с. Яремівка концентруються майже всі палеолітичні пам'ятки, відомі на сьогоднішній день на території Харківської області. Розглянемо історію їх відкриття та дослідження в історичній ретроспективі.

Археологічні з'їзди сприяли пошуків, а іноді й початку, дослідження пам'яток давнини на певній території. Після прийняття в 1899 р. рішення про проведення в Харкові XII Археологічного з'їзду, розпочали свою діяльність Московський та Харківський попередні комітети. Московський на чолі з П. С. Уваровою займався переважно питаннями фінансування та консультаціями, а Харківський, очолюваний Д. І. Багалієм, забезпечував розробку програм для збирання відомостей про старожитності, організацію наукового пошуку, систематизацію отриманих даних, роботу з громадськістю [15, с. 8]. За завданням Харківського попереднього комітету працювали як відомі вчені, так і численні аматори –священники, місцеві поміщики, вчителі, селяни.

На всіх Археологічних з'їздах були представлені матеріали кам'яного віку. Не став виключенням і Харківський з'їзд: на 6 засіданнях секції первісних старожитностей було заслухано 22 доповіді, зокрема. В. О. Городцова, отця Спесивцева та ін.

Робота XII Археологічного з'їзду супроводжувалась демонстрацією виставки археологічних предметів та старожитностей. Опис експонатів було опубліковано окремим виданням відповідно до постанови Історико-Філологічного Товариства при Харківському Імператорському Університеті за підписом професора М. Сумцова. Укладачами та редакторами каталогу були графиня П. С. Уварова та професор Харківського університету Є. К. Редін [6]. До відкриття з'їзду каталог надрукували у Харківській Типографії Губернського Правління.

Матеріали кам'яного віку на виставці були представлені знахідками із наступних пунктів Харківської губернії: с. Янків Ріг та с. Хухра Охтирського повіту, с. Кочеток, с. Кицівка, с. Маслівка Зміївського повіту, с. Велика Комишуваха, с. Стратилатівка, с. Райгородок, хутір Хайловщина Ізюмського повіту. Територіально до середньої течії Сіверського Дінця належать три останні, на матеріалах яких зупинимось детальніше.

Найбільша колекція походить з околиць Райгородка, де з 1893 р. місцевий священик В. Спесивцев почав збирати археологічні знахідки та передавати їх до музею Харківського університету. Матеріали, зібрані В. Спесивцевим, виділені в окремий розділ. Їх опис для «Каталогу» було зроблено П. С. Уваровою, яка зазначила, що вони належать до неолітичного часу. Зараз датувати речі за описом, навіть детальним, дуже складно. Але варто зазначити, що в жодному випадку не йдеться про патиновані знаряддя, що при такій великій кількості зібраних предметів маловірогідне. Скоріш за все, речі, описані, як виготовлені з кременю молочного кольору, вкриті патиною і можуть відноситись до часу, більш раннього за визначений П. С. Уваровою неолітичний.

Друга частина археологічного розділу виставки включала старожитності, одержані у 1901 р. В. О. Городцовим під час проведення досліджень на території Ізюмського повіту. Відкривали розділ матеріали кам'яного віку, зокрема неолітичної епохи, згруповані у дві колекції: із розкопок та зборів навколо хутору Хайловщина (Зливки) та зібрані навколо села Стратилатівка (Кам'янка), а також передані В. О. Городцову В. Спесивцевим речі, зібрані біля Райгородка. Також були представлені знахідки з урочища «Верхній Степок» на правому березі Сіверського Дінця поблизу м. Ізюм [18].

У 1906 р. в Москві було надруковано Археологічну карту Харківської губернії з пояснювальним текстом Д. І. Багалія [1]. На карті, виконаній

в масштабі 10 вершків до 1 англійського дюйма, позначені всі пункти, матеріали з яких були представлені в археологічному розділі виставки. Так, зокрема, місцезнаходження біля Райгородка позначені №67, хутір Хайловщина - №104, слобода Стратилатівка (Кам'янка) - №24.

Після XII Археологічного з'їзду інтерес до вивчення пам'яток кам'яного віку дещо згасає і знов відроджується в 1920 рр. завдяки ентузіазму та наполегливості М. В. Сібільова, який більш ніж за два десятиріччя досконало вивчив район середньої течії р. Сіверський Донець, відкривши тут кілька місцезнаходжень, пов'язаних з пізнім палеолітом.

В околицях с. Щурівка, поблизу слободи Вільховий Ріг 1920 р. в стінці яру під час видобування глини було знайдено кістки мамонта, про що М. В. Сібільов повідомив проф. О. С. Федоровського. У 1923 р. експедиція Харківського університету знайшла тут кілька крем'яних відщепів та пластин [9, с. 26].

У своєму щоденнику за 1938-39 рр. М. В. Сібільов зробив запис про відкриття в 6 км від Ізюму стоянки: на поверхні та в суглинку на глибині 0,7 м були знайдені крем'яні знаряддя, нуклеуси та відщепи [11, с. 76–77]. Нажаль, відсутність коректної прив'язки не дозволяє зараз ідентифікувати це місцезнаходження. Два наступні пункти пов'язані із с. Кам'янка. Перший – на крутому схилі високої гори над р. Сіверський Донець, в урочищі Верхній Степок, де в суглинку в розрізі яру було знайдено нуклеуси та відщепи, що нагадали М. В. Сібільову матеріали стоянки Мін'ївський Яр [12, с. 6]. Другий пункт – це, власне, припущення - М. В. Сібільов закликав вчителів звернути увагу на знахідки давніх кісток безпосередньо на території села, біля школи. [10, с. 56]. Цей запис датовано 1929 р., у подальшому цей пункт не згадується, вірогідно, ніяких свідчень він не отримав. На сьогоднішній день ми також не маємо інформації про знахідки кісток та крем'яних знарядь на території села.

В яру біля с. Синичено М. В. Сібільов відзначив знахідку зуба мамонта та крем'яних відщепів [13, с. 3–6]. На північний схід від села, в урочищі Пристін, він зафіксував місцезнаходження пізньопалеолітичного кременю. В нижній частині крутого схилу під час зачистки відслонень в суглинку на глибині 0,6-0,7 м були знайдені мікролітичний нуклеус та ножеподібні пластинки, на глибині 1,25-1,3 м – масивні пластинки та відщепи [14, с. 53–54].

Між селами Суха Кам'янка та Синичено, на південний захід від останнього знаходиться підвищення, де місцями відслонюється

кора вивітрювання. Тут і зараз можна бачити багато жовен та фрагментів кременю, іноді трапляються артефакти зі слідами розколювання. М. В. Сібільов неодноразово оглядав цю територію, відзначаючи наявність тут крем'яних знарядь [11, с. 82–83].

Оглянув М. В. Сібільов також ділянку між с. Синичено та гирлом р. Суха Кам'янка, невеличкої правої притоки Сіверського Дінця, відзначивши наявність відщепів та поодиноких нуклеусів. В своєму щоденнику він записав: «...по-видимому, стоянка времени бронзы и, возможно, палеолитическая находятся в устье Каменки на ее левом берегу. Это место мы еще не осматривали.» [14, с. 67–69]. Саме на цьому місці, яке М. В. Сібільов не встиг оглянути, в 2004 р. було відкрито пізньопалеолітичну стоянку, дослідження якої тривають.

Поблизу с. Яремівка М. В. Сібільов відзначив наявність ще одного місцезнаходження, пов'язав його з місцем добування кременю – він описав «крем'яні копії» у вигляді скупчення відщепів, відбійників, грубих нуклеусів [12, с. 7]. Околиці села Яремівка були обстежені нами у 1988 та 1995 рр., на підвищеннях, дійсно, доволі багато крем'яних жовен та їх природних уламків, але локалізувати майстерні чи «копії» нам не вдалось.

Наступний період дослідження палеолітичних пам'яток середньої течії р. Сіверський Донець почався 1950 рр. і пов'язаний з ім'ям І. Ф. Левицького. Він відвідав урочище Верхній Степок і на відстані 50 м від гирла яру, на дні та в осипах стінок знайшов фрагменти трубчастої кістки та зуба мамонта, пов'язавши їх з відкладами вюрмського часу. Знахідки М. В. Сібільова І. Ф. Левицький відніс до пізнього епіпалеолітичного часу та безкерамічного неоліту [8, с. 29–31]. Урочище Верхній Степок зараз знаходиться під забудовою, культурний шар, якщо він тут був, зруйнований, зібраний матеріал не зберігся.

І. Ф. Левицький та Д. Я. Телегін під час розвідок у 1950 р. ретельно дослідили урочище Пристін біля с. Синичено, зробивши дві зачистки надзапальної тераси. Одна з них дала незначну кількість ранньонеолітичного матеріалу, у вимоїнах схилів було знайдено нуклевидний уламок [8, с. 13–20]. Також було обстежено мис при впадінні р. Суха Кам'янка в Сіверський Донець і відзначено наявність великої кількості обробленого кременю. Розчистка вздовж краю тераси дала 2 скребки, відщепи різних розмірів, уламки кременю [8, с. 23–25]. Отже, було обстежено частину мису, що безпо-

середньо примикає до гирла Сухої Кам'янки - тут у 2005 р. нами було закладено шурф №9, що дав матеріал часу енеоліту-бронзи. Незрозуміло, чому І. Ф. Левицький зробив зачистку на бровці тераси вздовж берега Сіверського Дінця, хоча за топографією видно, що зручне місце для стоянки розташоване приблизно в 200 м від річки на південь, власне там, де було зафіксовано наявність культурного шару у 2004 р.

Період сучасних досліджень, пов'язаний з роботами експедиції Харківського історичного музею під керівництвом автора, розпочався 1988 р. відкриттям пізньопалеолітичної майстерні біля с. Синичено. Розкопки тривали до 2002 р, досліджена площа 57 кв. м, культурний шар потужністю 0,25–0,3 м, представлений розщепленим кременем, був зафіксований на стику давньоголоценового ґрунту і причорноморського лесу. З нього походить колекція із 1747 предметів, що розпадається на наступні групи: фрагменти жовен, нуклеуси та нуклевидні уламки, сколи формування і підправки нуклеусів, відщепи, пластинки, мікропластинки, знаряддя, лусочки, уламки. Серед нуклеусів переважають вироби торцевого типу. Група знарядь нечисленна – 17 екз., половина з них різці, переважно бокові, проколка, 2 скребловидні та 2 виїмчасті знаряддя на крупних пластинах. Значна кількість відщепів і пластинок має сліди використання у вигляді ретуші утилізації. На площі пам'ятки знахідки розташовані нерівномірно, утворюючи кілька скупчень. Чотири локалізовані доволі чітко, компактні та насичені знахідками, три невиразні, мають розмиті кордони, зливаючись одне з одним. [16, с. 111–117]. Майстерня біля с. Синичено за стратиграфічним положенням культурного шару та основними параметрами крем'яних артефактів близька до майстерні Вісла Балка, розташованої в 20 км на південний схід, синхронна або трошки старша за неї [5, с. 307; 3 с. 148–149]. Простежені аналогії також з майстернями біля с. Тетянівка [7, с. 85] та Кам'янка.

Під час розвідок 2004 р. було відзначено кілька пунктів локалізації пізньопалеолітичного кременю. В 300 м на захід від с. Синичено, на полі, обмеженому невеликою балкою та дорогою, зібрано підйомний матеріал: різець на масивній двоскатній пластині, трьохплощадковий нуклеус, нуклевидні уламки, відщепи. Вироби із темно-сірого якісного крейдяного кременю вкриті патиною від молочно-білої до легкої димчастої. Пункт зафіксовано під назвою Си-

ничено-2. Місцезнаходження Суха Кам'янка-1 розташоване на мисоподібній площадці у верхів'ях отвершку балки на правому березі р. Суха Кам'янка, в 1 км на північний схід від села Суха Кам'янка. Тут було знайдено патиновані відщепи та перетин двоскатної пластинки. Місцезнаходження Суха Кам'янка-2 зафіксоване між двома невеликими балочками на правому березі р. Суха Кам'янка, приблизно в 600 м на північний-північний схід від містка через річку, в селі Суха Кам'янка. На задернованій поверхні схилу мису були зібрані патиновані лусочки, груба двоскатна тонка в перетині пластинка [17, с. 212–213].

Також 2004 р. було відкрито пам'ятку, яку функціонально можна визначити як стоянку-майстерню. Вона знаходиться на мисі, біля впадіння в р. Сіверський Донець невеличкої правої притоки р. Суха Кам'янка, в 3 км на південний схід від с. Кам'янка. Мис являє собою пологу терасу, що піднята над рівнем р. Сіверський Донець на 8–10 м. Стаціонарними розкопками 2005–2017 рр. досліджено площу 188 кв. м. Культурні рештки, представлені розщепленим кремем, фрагментами кісток тварин, дрібними шматочками вохри та вугілля, утворюють розтягнутий по вертикалі горизонт знахідок. Найбільша їх концентрація спостерігається в світло-коричневому та жовтуватопалевому суглинку. На теперішній час колекція крем'яних виробів налічує понад 7,5 тис. предметів і представлена наступними групами: нуклевидні уламки, нуклеуси та сколи їх формування і підживлення, відщепи, пластинки, мікропластинки, вироби із вторинною обробкою, лусочки, уламки. Нуклеуси представлені наступними формами: одноплощадкові односторонні, двохплощадкові призматичні та підпризматичні, торцеві, кубовидні. Характерну групу складають нуклеуси з виступаючою реберчастою тильною частиною. Деякі нуклеуси мають сліди характерної зірчастої забитості, що виникла внаслідок використання їх в якості відбійника. Вироби із вторинною обробкою представлені двограними середніми та боковими різцями, кінцевими скребками, скребловидними знаряддями, наконечниками з боковою виїмкою, проколками, виїмчастими знаряддями тощо. Невелику, але дуже характерну групу утворюють мікропластинки з притупленим краєм. Представлені також пластини та відщепи з ретушованими ділянками та слідами спрацьованості у вигляді ретуші утилізації. Загалом набір знарядь є характерним для пам'яток типу майстерень, що належать до епігра-

ветського кола. Планіграфічна структура культурного шару включає скупчення крем'яних артефактів, які, вірогідно, відповідають робочим місцям, де відбувалось розколювання кременю. На користь цього свідчать також і випадки ремонту у скупченнях. Час існування пам'ятки припадає на причорноморський етап пізнього плейстоцену і знаходиться в межах переходу від ранньопричорноморського стадіалу до початку пізньольодовиків'я [4, с. 102].

Під час розвідок 2015 р. на території Балаклійського району було локалізовано кілька місцезнаходжень пізньопалеолітичного часу. На правому березі р. Сіверський Донець, в 1,5 км на південь від с. Криничне зібрані: нуклевидний уламок зі слідами зустрічного сколювання, сколи формування та підправки нуклеусів, верхня частина спрацьованого призматичного нуклеусу, відщепи та пластинчасті відщепи, лусочки, фрагмент медіальної частини двоскатної мікропластинки. Всі артефакти виготовлені з крейдяного високоякісного чорного кременю місцевого походження, вкриті патиною різного ступеню інтенсивності – від молочно-білої до легкої димчастої, біло-блакитної. На північний схід від с. Первомайське, на полі, обмеженому урочищем Довжик, було зібрано: кремінь з патинованою поверхнею: нуклевидні уламки та відщепи. На південний захід від с. Первомайське на мису при впадінні в Сіверський Донець великої балки Хомин Яр знайдені вкриті патиною спрацьований призматичний нуклеус, нуклевидний уламок, двоскатна мікропластинка, дрібні відщепи та лусочки. [19, с 278-280.]

На схід від с. Волобуївка зафіксоване велике місцезнаходження крем'яних та кварцитових артефактів – майстерня з первинної обробки поруч з виходами сировини. Вперше воно було локалізовано у 1931 р. М. В. Сібільовим. В 1989 р. його оглянув Ю. В. Буйнов [2, с. 47]. В 2004 р. на мисоподібній площадці на схід від села було знайдено патиновані косоретушний різець на первинному відщепі, відщепи, лусочки [17, с. 211]. Розвідки 2015 р. дозволили точніше локалізувати це місцезнаходження. Виходячи із характеру знахідок, можна припустити, що на цьому місці, біля відслонень та виходів на поверхню покладів кременю та кварциту різної якості відбувалась первинна обробка сировини та виготовлення знарядь протягом різних історичних епох. До пізньопалеолітичного часу можна віднести крем'яні предмети з густою молочно-білою патиною: нуклевидний уламок, первинні та напівпервинні сколи формування та підправ-

ки нуклеусів, відщепи, лусочки, серединний різець та долотовидне знаряддя. Шаром білувато-блакитної патини вкриті нуклевидні уламки, один з яких використовувався як відбійник, сколи формування та підправки нуклеусів, відщепи, пластинчасті відщепи, пластинки, лусочки. Особливу групу складають знахідки із кварциту. Представлені сколи формування та підправки нуклеусів, відщепи, лусочки. Найбільш цікавими є три різці – два серединні та боковий. [19, с. 280-282]

Отже, пошук пізньопалеолітичних пам'яток в середній течії Сіверського Дінця на Харківщині, який був розпочатий в період підготовки та проведення XII Археологічного з'їзду, був успішно продовжений и надав чудові перспективи для майбутніх досліджень.

1. *Багалей Д. И.* Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губ. // Д. И. Багалей // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове, 1902: в 3 т. /под ред. Уваровой. – М., 1905. - Т. 1. - С. 1-92.
2. *Березанская С. С., Цвек Е.В., Клочко В.И., Ляшко С.Н.* Ремесло эпохи энеолита – бронзы на Украине / С. С. Березанская, Е. В. Цвек, В. И. Клочко, С. Н. Ляшко. – К., 1994. – 189 с.
3. *Висла Балка* - позднепалеолитический памятник на Северском Донце // Археологический альманах № В11. - Донецк, 2002. -153 с.
4. *Герасименко Н. П., Снежко И. А.* Реконструкция природной среды обитания человека на позднепалеолитической стоянке у с. Каменка / Н.П. Герасименко, И.А. Снежко // Древности, 2012. - Харьков, 2012. - С. 97-104.
5. *Горелик А. Ф.* Памятники Роголикско-Передельского района. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины / А.Ф. Горелик – Луганск, 2001 – 366 с.
6. *Каталог* выставки XII Археологического съезда в г. Харькове. – Харьков, 1902. – 223 с.



7. Коваль Ю. Г. Финальнопалеолитическая кремнеобрабатывающая мастерская Татьянавка I на Северском Донце / Ю.Г. Коваль // Археологический альманах №4. - Донецк, 1995. - С. 84-87.
8. Левицкий И. Ф. Дневник исследований в районе среднего Донца (Среднедонецкая археологическая экспедиция 1950 г.) / И.Ф. Левицкий / НА ІА НАН України І. А. 1950/6. - № 1240.
9. Сибилев Н. В. Древности Изюмщины / Н. В. Сибилев. – Изюм, 1926. – Вып. 2. – 26 с.
10. Сибилев Н. В. Экскурсии и разведки в 1929 г. Дневник / Н.В. Сибилев / НА ІА НАН України І. А. - А. ф. № 8.
11. Сибилев Н. В. Дневник 1938–1939 гг. / Н.В. Сибилев / НА ІА НАН України І. А. - А. ф. № 13.
12. Сибилев Н. В. Новые стоянки с культурными слоями в лессовидном суглинке / Н.В. Сибилев / НА ІА НАН України І. А. - А. ф. № 3.
13. Сибилев Н. В. Разведки 1940 г. Дневник / Н.В. Сибилев / НА ІА НАН України І. А. - А. ф. №15.
14. Сибилев Н. В. Экскурсии 1941 г. Дневник / Н.В. Сибилев / НА ІА НАН України І. А. - А. ф. № 16.
15. Скирда І. М. XII Археологічний з'їзд: передумови, перебіг подій, історичне значення: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06. / І.М. Скирда –Дніпро, 2016. - 19 с.
16. Сніжко І. А. Пізньопалеолітична майстерня біля с. Синичине // І. А. Сніжко // Археологический альманах №18. - Донецк, 2006. - С. 111-117.
17. Сніжко І. А. Нові пам'ятки кам'яного віку на Харківщині / І. А. Сніжко // Археологический альманах. – Донецк, 2008. – № 19. – С. 211–216.
18. Сніжко І. А. Матеріали кам'яного віку середньої течії Сіверського Дінця за каталогом виставки XII Археологічного з'їзду / І.А. Сніжко // Святогірський альманах-2013. – Донецьк, 2013. - С. 52 – 63.
19. Сніжко І.А. Археологічні розвідки на території Балаклійського району Харківської області / І.А. Сніжко // Двадцять другі Сумцовські читання. - Харків, 2016. – С. 278-282.

**Snizhko I.A. Early Stone Age sites of the Seversky Donets middle flow – from the 12<sup>th</sup> Archaeological congress till contemporary research.**

*The beginning of the late Paleolithic sites of Kharkiv region is related to the holding of the 12<sup>th</sup> Archaeological congress. In the 1920<sup>th</sup> – 1940<sup>th</sup> M.V. Sibilyov found several locations in the the Seversky Donets middle flow; and in 1950 several of them have been researched by I.F. Levitsky. The period of contemporary research began in 1998 by founding of the late Paleolithic workshop near the Sinitchyno village; 7 new locations were found by the reconnaissance. In 2004 a site near the Kamyanka village was found, and the research of it is still in progress.*

**Key words:** *the 12<sup>th</sup> Archaeological congress, late Paleolithic, the Seversky Donets.*

**Снежко И. А. Памятники древнего каменного века среднего течения Северского Донца – от XII Археологического съезда до современных исследований.**

*Начало исследований позднепалеолитических памятников Харьковщины связано с проведением XII Археологического съезда. В 1920-40 гг. Н. В. Сибилев открыл несколько местонахождений в среднем течении Северского Донца, а в 1950 г. некоторые из них обследовал И. Ф. Левицкий. Период современных исследований начался в 1988 г. открытием позднепалеолитической мастерской у с. Синичено, разведками локализовано 7 новых местонахождений, в 2004 г. была открыта стоянка у с. Каменка, исследования которой продолжаются.*

**Ключевые слова:** *XII Археологический съезд, поздний палеолит, Северский Донец.*